

“AHVAL-I CELÂ-YI VATAN NİCEDİR?” OSMANLI HUKUKUNDA KÖYLÜNÜN TOPRAĞI TERK ETTİĞİ HALLER

‘Ahval-i cela-yı vatan nicedir?’ Binding the Peasant to the Land in Ottoman Law

*Fatma Gül KARAGÖZ**

Giriş

1617 yılında, aralarında Mentеше Beyi, Rodos müftüsü, Peçin ve Karaova kadılarının bulunduğu bir grup devlet görevlisine payitahttan bir hüküm gönderildi. Bu hüküm, Milas kasabasında yaşamakta olan Ömer Çavuş hakkındaydı. Hükme göre, suhtelerle birlik olup Kadı Ali Efendi’ye saldıran ve onun mallarını gasp eden Ömer Çavuş, Ali’nin kızını kaçırıp zorla kendi adamlarından biriyle nikahlatmıştı. Ömer Çavuş, bununla da kalmayıp Ali Efendi’nin ölümünden sonra oğluna intikal etmesi gereken mallara da el koymuştu. Şikayete konu olan başka vukuatları da vardı. Sinan Efendi isimli başka bir kadının on beş bin akçesine el koymak, Seyyid Mustafa’nın çiftlik mezralarını ele geçirmek, Seyyid Abdülcebâr’ın karısını kaçirtmak gibi fiillerle itham edilen Ömer Çavuş’un halka uyguladığı baskı ve zulmün sonu gelmediği için “... mezbûrun şerr u fesâdından nice kimesnelerin celâ-yı vatan” ettikleri şikayetin sonuna doğru belirtilmişti.¹

* Araş. Gör., Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku ve Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

¹ **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-18)**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara, 2000, s. 26-27.

17. yüz yıla ait bir mühimme defterinden alınan bu olay, celâ-yı vatan kavramının tipik bir örneği olarak kabul edilebilir. Kavramı Mücteba İlgürel “XVI. yüz yılın sonlarına doğru artan Celali saldırıları ve suhte baskıları yüzünden halkın yerini yurdunu terk etmesi” şeklinde özetlemektedir.² Yazar, celâ-yı vatanın temel sebebinin Celali İsyanları sırasında köylünün uğradığı baskı ve hukuksuzluklar olduğunu belirtir. Ayrıca suhte (medrese öğrencileri) isyanlarının, devletin taşradaki temsilcilerinin görevlerini kötüye kullanmalarının, bazen de toprağın verimsizliğinin celâ-yı vatan sebepleri arasında olduğunu ekler. Bu tanım, celâ-yı vatanın kanunlar ve fetvalar gibi genel kuralı gösteren metinler ve mühimme gibi uygulamadan örnekleri içeren belgeler ışığında yapılmış bir tanımdır. Bu çalışmada, az önce belirtilen kaynaklardan yararlanılarak celâ-yı vatan (ya da bazı kaynaklarda geçtiği üzere cilâ-yı vatan) kavramının genel bir çerçevesi çizilecektir. Bu bağlamda devletin köylünün yer değiştirmesi ile ilgili tutumu, celâ-yı vatanın devlet ve köylü tarafından nasıl algılandığı ve hangi anlamlarda kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

1. Köylü ve Toprak

Yakın zamana kadar, Doğu monarşileri ve Doğu Avrupa üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmında, bu toplumların erken modern dönemde durağan nitelikte olduğu üzerinde durulmaktaydı.³ Osmanlı İmparatorluğu’yla ilgili çalışmalarda da bu hususta bir benzerlik görülmektedir. “Durağan toplum” olarak kabul edilen yapılarda, bireyler belirlenmiş sınırlar içinde belli bir gruba ait olarak yaşamlarını sürdürürler. Bireyin ait olduğu bir gruptan diğerine geçmesi pek olanaklı ve kolay değildir. Erken modern dönemde pek çok yerde, bu grupları ve ona bağlı

² Mücteba İlgürel, “Celâ-yı vatan”, *DİA*, s. 238.

(çevrimiçi: <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c07/c070142.pdf>, 15 Haziran 2016.)

³ Perry Anderson ve belli ölçüde Bernard Lewis bu gruba giren yazarlara birer örnek teşkil edebilir.

Perry Anderson, *Lineages of The Absolutist State*, 3. bs. Londra, Nilb, 1977, s. 195. “Doğudaki mutlak devlet, yoksul kesimin geleneksel haklarını silip geçen feodal sınıfın baskıcı bir aygıtıydı. Bağımsız kentsel yaşamdan ya da direnişten arındırılmış bir kırsalda, serfliğin sağlamaştırılması için bir araçtı.” (çeviri bana ait.)

olarak bireyin kimliğini belirleyen çeşitli kriterler söz konusudur. Din veya mezhep gibi manevi, şehirde ya da köyde yaşamak gibi maddi veya vergi vermek gibi ekonomik faktörler grupları belirleyen kriterlere örnek teşkil edebilir.

Osmanlı Devleti’nde maddi ve sosyo-ekonomik bir ayırım reaya ile askerî gruplar arası ayırım idi. Raiyyeti yani köylüyü, askerî sınıftan yani yönetici gruptan ayıran en önemli özellik, ilk grubun toprak işleme ve vergi ödeme yükümlüğünün bulunmasıydı. Halil İncalcık’a göre, 1528 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nda toprağın %87’si mîrî arazi statüsünde idi.⁴ İmparatorlukta yaygın olan üretim biçimi ve ekonominin birincil dayanağı tarımsal faaliyetlerdi. Osmanlı ordusunun kalabalık kısmını oluşturan tımarlı sipahi grubunun varlığı da mîrî arazi sistemine dayanmaktaydı. Bu sistemin korunması ve sürdürülmesi için bazı hukukî önlemlerin alındığı dikkati çekmektedir. Bu kurallar ile, köylülerin üretim faaliyetini sürekli kılmak ve bu sayede hazine gelirlerini tahrir defterlerinde belirlenmiş seviyede tutmak arzu edilmekteydi. Raiyyete getirilen toprağı boş bırakma yasağı da bu bağlamda değerlendirilmelidir. İlgürel’e göre, celâ-yı vatan, toprağı boş bırakma yasağının bir tür istisnasıdır. Normal şartlarda toprağı boş bırakan raiyyetten alınan çift-bozan vergisi, celâ-yı vatan halinde alınmamaktadır.⁵

Doğu toplumlarını durağan olarak gören anlayışın yakın zamanda yapılan çalışmalarda eleştirildiği görülmektedir. Burada bu eleştirinin farklı nedenlerinden biri üzerinde durmak gerekir: Batı Avrupa’nın kırsal kesiminde de, tıpkı Doğu Avrupa ve Asya gibi, “durağan toplum” diye adlandırılan yaşam tarzına benzer nitelikte bir yapılanmanın görüldüğü ortaya konmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, Fransa’da erken modern dönemdeki toplumsal düzenin sabit kaldığı, Fransız köylülerinin “İngiltere’de topraksız emekçilere dönüşen küçük çiftçilerden daha az, Elbe’nin doğusunda bir çeşit köleliğe giden serflerden daha çok”⁶ özgür

⁴ Halil İncalcık, **The Ottoman Empire Classical Age 1300-1600**, Londra, Phoenix, 1988, s. 110.

⁵ İlgürel, a. g. m., s. 239.

⁶ Robert Darnton, **Büyük Kedi Katliamı Aydınlanma Fransa’sında Düşünceler, İnanışlar**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 36.

oldukları ifade edilmektedir. Bu satırların yazarı Robert Darnton aynı zamanda “durağan tarih” (*longue durée*) anlayışına eleştirel bir bakış da getirmektedir. Yazarın temel eleştirisi şudur: durağan tarih, siyasal olaylar silsilesinden ibaret olan tarih anlayışına önemli bir alternatif getirmiştir; fakat bu tip bir tarih anlayışı, köy hayatı içinde yerleşik düzeni bozan dini çatışmaları, tahıl isyanlarını ve devlet gücünün yükselmesine karşı direnişleri göz ardı edebilmektedir.⁷ Bu eleştiriden hareketle Osmanlı İmparatorluğu’nda köylülerin durumuna bakmak, farklı yorumlar yapmayı gerektirebilecektir. Osmanlı Devleti’nde köylülerin ve askerlerin, kendilerine belirlenmiş sınırların dışına çıkabildiklerini, devletin de bu durumu bazen esnek bir müdahale ile kontrol etmeye çalıştığını ortaya koyan farklı çalışmalarla karşılaşmak mümkündür.⁸ Bazı durumlarda devletin korumacı ve statükocu anlayışı terk ettiği dahi görülmektedir.

Osmanlı toprak sisteminde, devlet mirî toprak üzerinde mülkiyet hakkına sahipti. Toprağın tasarrufu ise raiyyete bırakılmıştı. Üretimden alınan vergi, sahib-i arz ya da sipahi tarafından toplanırdı. Sipahi topladığı vergi karşılığında devlete asker temin etmekle yükümlüydü. Sistemin devamlılığını sağlayan tarımsal üretimin, temelinde bir çift öküz ve bir saban ile sürülebilen toprak parçası bulunmaktaydı. İnalçık, bu üretim biriminin büyüklüğünün, toprağın verimine göre 60 ila 150 dönüm arasında değişebildiğini ve bu ölçünün kanunnamelerde yer aldığını belirtir.⁹ Raiyyet bu toprağı dilediği gibi işleyebilir, ancak toprağın maliki olmadığı için satım, bağış, rehin gibi işlemleri yapamazdı.¹⁰ Mirî araziye konu olan toprak, miras yoluyla değil, intikal yoluyla kuşaktan kuşağa devredilirdi. Erkek evlat bu devir karşılığı bir ödeme yapmazken, diğer

⁷ a. e., s. 37.

⁸ Cengiz Şeker, İstanbul Ahkâm ve Atık Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul’a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili”, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, 2007, s. 1.

Bu konuda ayrıca bkz. Karen Barkey, **Bandits and Bureaucrats The Ottoman Route to State Centralization**, New York, Cornell University Press, 1997, s. IX-X veya Rifaat Abou El Haj, **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, 16th to 18th Centuries**, New York, Syracuse University Press, 2. Bs., 2005, s. 9-10.

⁹ Halil İnalçık, “Çiftlik”, DİA, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 313.

¹⁰ Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadi Ve İctimai Tarihi**, C. II, (Tekrar Baskı) Ankara, Barış Yayınevi, 1999, s. 88.

akrabalar resm-i tapu denilen bir bedeli ödemek durumundaydılar. Birden fazla erkek evlat var ise, çiftlik bölünmez, toprak kardeşler tarafından müştereken işlenirdi. Arazi kanunnameleri ve onları açıklayan fetvalarda bu sistemin korunması ile ilgili pek çok hüküm yer almıştır. Bu tip hükümler arasında “Raiyyet oğlu raiyyettir.”¹¹ gibi köylüyü ait olduğu grup içinde tutan kurallar da mevcuttur. Sistemin sürdürülmesi bakımından temel kural raiyyetin kayıtlı olduğu yerde üretime devam etmesiydi. Bu üretimin sekteye uğradığı durumlarda, olağanüstü bir koşul söz konusu değil ise, raiyyetin bedel ödemesi beklenirdi.

Sistemin dışına çıkan her olguyu “bozulma” veya “kuralları uygulamama” olarak değerlendirmek, Osmanlı Devleti’ni olduğundan daha durağan bir kalıba koymak demektir. Kuruluş aşamasında konar-göçer yapıya yatkın olan, fetihler sırasında bu yapının silahlı gücünden ve hareket kabiliyetinden destek alan Osmanlı Beyliği, zaman içinde daha yerleşik bir niteliğe bürünmüş ve merkezi bir devlet sistemine doğru ilerlemiştir. Toprağı ekip biçen grubun toprağa bağlanması ve konar-göçer grupların iskân edilmesi gibi politikalar, devletleşme, merkezileşme gibi kavramlara bağlı olarak da değerlendirilebilir.

Karen Barkey’e göre, köylünün toprağı terk etmesi 16. yüz yıla özgü değildir. 15. Yüz yıl boyunca, daha düşük ölçekte de olsa, bu eğilimde olan köylülerin varlığı izlenebilmektedir. Bu köylüler yevmlü adı verilen bir tür paralı askerlik işine girmektedirler. Ancak söz konusu dönemde bu yolu seçen köylü sayısı nispeten azdır. Askerlik kariyeri 15. yüz yıl ve erken 16. yüz yılda köylü için “durağanlığı” aşmanın bir yolu idi.¹² Osmanlı Devleti’nde kurumların “par excellence” çalıştığı düşünülen yıllarda bu tip esnekliklerin görülmesi ilginçtir. Ama bu esneklik hukuki metinlere her zaman yansımaz. Devlete imparatorluk sıfatını kazandırmış olan Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılan bir kanunnameden görülebildiği kadarıyla, köylüden beklenen, silah tutması değil, toprağı ekmesiydi:

¹¹ Ömer Lütfü Barkan, **XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar**, 1941, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, s. 20.

¹² Barkey, **a. g. e.**, s. 163-164.

*Bir raiyyet ki yer duta, elindeki yerin muattal koyub gayrı süvari yerinde ekerse iki onda vire. Bir ekdüğü yer için ve bir muattal koduğı yer için. Amma süvarinin raiyyete virecek yerleri olmasa, raiyyet gayrı yerde ekse heman yerli-sine adet üzere öşrin vire.*¹³

Bu hükümle, elinde tuttuğu toprağı boş bırakıp başka bir süvarinin (veya sipahinin) kontrol ettiği yerde tarım ile uğraşan raiyyetten iki öşür alınması gerektiğı düzenlenmiştir: Biri sipahinin toprağında yapılan üretim üzerinden, biri ise raiyyetin asıl sorumlu olduğu boş bırakılan yer üzerinden. Boş bırakılan topraktan öşür alınması, yönetici grubun temel meselesinin toprağın işlenmesi sonucu ortaya çıkan maddi değerin, yani verginin, toplanması olduğunu düşündürmektedir. Bu hüküm bir tür erken çift-bozan hükmü olarak da değerlendirilebilir. Ancak daha sonra çift-bozan teriminin yer aldığı kanunnamelere, bu hükmün aynen korunduğı veya küçük farklılıklarla dahil edildiğı dikkati çeker. Buradaki fark çift-bozan resminde işlenmeyen tek toprak parçasının, yukarıdaki hükümde ise biri işlenen biri işlenmeyen iki farklı toprak parçasının söz konusu olmasıdır.

Levendiye veya leventlik akçesi olarak da bilinen çift-bozan vergisi ya da çift-bozan resmi, toprağı işlemeyen, boş bırakan veya toprağı sebepsiz olarak terk eden köylüden alınırdı.¹⁴ Verginin bu isimle anılması- nın sebeplerinden biri de, yerini terk eden köylülerin bir tür paralı asker olan levend kariyerine yönelmeleriydi. Mustafa Akdağ'a göre, 16. yüz yılda çift-bozan reyanın önemli bir kısmı levend adı verilen silahlı gruba katılmaktaydı. Bu kariyeri takip eden kişi sayısının fazlalığı sebebiyle, 16. yüz yılın ikinci yarısından itibaren ordunun ihtiyacı üzerinde bir levend sayısına ulaşıldığı Akdağ tarafından dile getirilmiştir.¹⁵ Levend kelimesi, Osmanlı metinlerinde denizciler için veya beylerbeyi ya da vezir gibi

¹³ Barkan, a. g. e., s. 391-392. (Ömer Lütfü Barkan'a göre, bu kanun, Friedrich Kraelitz tarafından neşredilen ve Viyana Millet Kütüphanesi'nde yer alan Fatih kanunnamesidir. a. e. s. 387.)

¹⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", AÜDTCFD, C. V. S. 5, 1947, s. 501.

¹⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası "Celali İsyancıları"*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 16.

devlet adamlarının yanında gönüllülük esasına göre bulunan kuvvetler için de kullanılabilmekteydi. Mücteba İlgürel, bu tip levendleri “çalıştıran” kişilerin azli veya ölümü halinde “kapısız levend” adı verilen başıboş askerlerin ortaya çıkışından bahseder. İlgürel’e göre, başıboş levendlerin sıklıkla karıştıkları olaylar nedeniyle, bir müddet sonra Anadolu’da her suç işleyene levend demek olağan hale gelmiştir.¹⁶

Yerel kanunnamelerden elde edilen veriler ışığında, askerlik dışında bazı zanaatların da köylüler için ilgi çekici olduğu düşünülebilir: “Çift-bozan resmi dahi bir raiyyet çiftini bıragub arabacılık veya ahar sanat ihtiyar eylese eğer Müslüman ise bedeli öşür elli akçe ve yigirmi iki akçe resmi çift vire cümle yetmiş iki akçe olur. Ve eğer kafir ise bedel-i öşür altmış iki akçe ve hem yigirmi beş akçe ispence vire cümle seksen yedi akçe olur.”¹⁷ 1569 tarihli Silistre Kanunnamesi’nden alınan bu hükümde raiyyetin toprağı boş bırakma süresi veya toprağı terk edip etmediği üzerinde durulmamış, sadece toprak işleme dışında bir ekonomik aktiviteye giren raiyyetin çift-bozan ödemekle yükümlü olduğu ifade edilmiştir.

Mustafa Akdağ çift-bozan resminin bir tür tazminat olduğunu söyler ve ekler: “Kendisine raiyyet çiftliği verilmiş bulunan köylü, köyünü terk etse bile, raiyyetlikten kurtulamaz, nakit biçimindeki vergiler ve toprağını boz bıraktı ise, devlete öşürden kaybının tazminatı demek olan yetmiş beş akçelik çift-bozan resmini ödemeye devam ederdi.”¹⁸ Görüldüğü üzere Akdağ’ın belirttiği bedel ile yukarıda Silistre Kanunnamesi’nde geçen bedel aynı miktarda değildir.

Çift-bozan vergisi, temel olarak raiyyetten alınan bir vergidir. 1528 tarihli Aydın Livası Kanunnamesi’nde, şehir halkının tarımsal faaliyetine dair bir hüküm bulunmaktadır. Bu kanuna göre, şehirli bir kişiden çift-bozan alınması mümkün değildir:

*Ve şehirlerde şehir halkı olan kimesneler şehir sınırında
çiftlik tasarruf eyleseler ne kadar yer tasarruf iderse bütün midir*

¹⁶ Mücteba İlgürel, “Levent”, *DİA*, s. 149-150.

(çevrimiçi: <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c27/c270106.pdf> 25 Haziran 2016.)

¹⁷ Barkan, *a. e.*, s. 288.

¹⁸ Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II, s. 88.

nim midir artuk eksik her neyse kanun üzere resmin vire. Ben şehürlüyin çift resmin yahud dönüm akçesin virmezim dimek fayide virmez. İtibar arzadır. Amma şehirlü çiftbozub feragat iderse çift resmi talep olunmaya. Ol sebebden şehürlüye çift resmi yazılmamışdır.¹⁹

Bu noktada vergi ödeme yükümlüğünün Osmanlı İmparatorluğu'nda reaya ile askerî gruplar arasındaki temel fark olduğunu hatırlamak gerekir. Bu hükümde ilginç olan şudur: şehir sınırları içinde çiftlik sahibi olan kişi, bu çiftliğin büyüklüğüne bağlı olarak resm-i çift adındaki vergiyi ödemek durumundadır. Kanunda geçen "İtibar arzadır" kaydı ile vergi muhatabı olmak bakımından, bireyin dâhil olduğu sosyal grubun değil, uğraştığı üretim tipinin belirleyici olduğu dikkati çeker. Ama şehirlinin "çiftbozması" halinde, ondan ayrıca bir resim talep edilmemektedir.

Yerel kanunnamelerin ve fetvaların incelenmesi ile çift-bozan resminin hangi hallerde toplanacağına dair daha net bir tablo ortaya çıkmaktadır. Silistre Kanunnamesi'nde, süreye bağlı olarak uygulamanın farklılaşabileceği dikkati çekmektedir: "Ve raiyyet göçeli on yıldan ziyade oldıysa raiyyet sahibi çift-bozan resmin ala. Ve eğer on yıldan berüde ise sipahisi göçürüb yine yerine getire"²⁰. Bu hüküm, tarımı bırakıp başka bir işle uğraşan köylülerin dışında toprağı terk eden köylüden de çift-bozan vergisi alınabildiğini gösterir. Ayrıca, köylünün köyünü terk etmesinden sonraki on yıl içinde geri iskân edilebileceği ifade edilmektedir. On yıllık sürenin sonunda raiyyetin köyüne geri dönmeye zorlanamayacağı, buna karşın kendisinden çift-bozan vergisinin alınabileceği anlaşılmaktadır.

Çift-bozan vergisinin bedeli gibi, geri iskan ile ilgili hükümlerin de kanundan kanuna farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir. 1487 tarihli Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi'nde toprağını terk eden raiyyete uygulanacak yaptırımı düzenleyen hükme göre, sipahi yaşadığı yeri terk eden bir köylüyü gerekirse zor kullanarak geri iskan edecektir. Ancak köyünü terk ettikten sonra yerleştiği yerde on beş yıl kalan birinin, yeni mahalline bağlanacağı kabul edilmektedir. "Raiyyet oğlu raiyyettir" kura-

¹⁹ Barkan, a. g. e., s. 7.

²⁰ a. e., s. 273.

linın bir istisnası da bu hükümde mevcuttur: şehirde on beş yıl kalan ve defterde kayıtlı olmayan bir “raiyyet oğlu” artık şehirli sayılacaktır:

Raiyyet ki yerlü olub müteferrik olsa göçürüb yerine getürmek kanun-i kadimdir. Amma onbeş yıl bir yerde mütevattın olan kimesneyi göçürüb getürmek men olunmuşdır. Hususa ki bennak ola her nerede ana resim virdükden sonra kaldırmak memnudur. Ve bir şehirde raiyyet neslinden bir kimesne on beş yıl tavattun itse amma bi-hususihî defter-i reayada mukayyid olmasa anun gibi kimesne raiyyet olmayub şehirlüye ilhak olunmak emrolunub kanun olmuşdır.²¹

Köyünü terk eden raiyyetin, sipahi tarafından zor kullanılarak köyüne geri getirilebileceğine dair hükümlere II. Bayezid döneminde yapılmış bir kanunname²² de rastlamak mümkündür. Yalnız bu kanunname, süreler açısından Hüdavendigâr Kanunnamesi'ne göre farklılık vardır. Gittiği yerde on yıldan fazla kalan raiyyetin geri iskan edilemeyeceği, yirmi yıl boyunca şehirde yaşayan bir raiyyetin ise artık şehirli nüfusa kaydedileceğine hükmedilmektedir.²³ Her iki hükümde de, köylülerin toprağı terk etme nedenleri üzerinde durulmadığı dikkati çekmektedir.

Çift-bozan bedeli ve geri iskan süreleri arasında kanunlar arasında gözlenen farklar, Osmanlı Devleti'nde arazi hukuku konusunda yeknesak bir ölçünün mevcut olmadığını göstermektedir. Fethedilen yerlerde bölgesel uygulama ve geleneklerin sürdürülmesi, Fatih veya II. Bayezid gibi genel kanunnamelerin liva kanunnameleriyle birlikte değerlendirilmesi

²¹ Barkan, a. g. e., s. 2-3.

²² Bu kanunun varlığı hakkında Ömer Lütfü Barkan olumsuz bir görüş bildirirken, Uriel Heyd, Joseph Schacht ve Halil İncalcık, II. Bayezid zamanında bir genel kanunnamenin yapılmış olabileceği üzerinde dururlar. Bu tartışmalar için bkz. Halil İncalcık, “State and Ideology Under Sultan Suleyman I” **The Middle East and The Balkans under The Ottoman Empire**, USA, Bloomington, 1993, s. 86-87. Joseph Schacht, **An Introduction to Islamic Law**, Londra, Clarendon Paperbacks, 1982, s. 91.

Uriel Heyd, **Studies in Old Ottoman Criminal Law**, haz. V. L. Menage, Oxford, 1973, s. 173 Karş. Nicoara Beldiceanu, “A propos d’un livre sur les lois pénales Ottomanes” **Journal of Economic and Social History of the Orient**, C. 17/2, s. 206-214.

²³ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, C. II, İstanbul, Fey Vakfı, 1990, s. 68.

gerektirmektedir.²⁴ II. Bayezid Kanunnamesi'nde, toprağını terk etmek ile ilgili iki farklı terimi görmek mümkündür: tumlardan ayrılan raiyyet ve celâ-yı vatan eden reaya. Kanun metni içindeki yerleri bakımından iki hükmün birbirine yakın olmadıkları dikkati çeken bir durumdur. 1501 yılında yapıldığı düşünülen bu kanunname, celâ-yı vatan teriminin ilk defa kullanıldığı kanun metinlerinden biridir. İlgili hükümde toprağın boş bırakılması halinde sipahinin alması gereken önlemlerden bahsedilmiştir:

“Ve şol raiyyetlik yerler ki, ıssı fevt olub veya cela-yı vatan edüb mahlul kalur, tımar eri kendüsi tasarruf eder, hassa yerler gibi. Kendü çiftin sürer veya ortağa verir. Bunun gibi yerlerden el çeküb yine tapuya verse caizdir. Sipahi kendü kendüden tasarruf etmekle hassa olmaz, fi nefsi'l-emr raiyyetlik yerlerdir.”²⁵

Madde açıktır: raiyyetin ölümü veya celâ-yı vatan etmesi sonucu boş kalan toprak, sipahi tarafından sürülebilir veya ortakçı yoluyla işletilebilir. Diğer bir seçenek ise toprağı resm-i tapu karşılığında işleyecek birine teslim etmektir. Burada yine, toprağın ilk mutasarrıfına bağılı olarak sınıflandırıldığı, raiyyetin terk ettiği toprağın sipahi eline geçmekle hassa toprak sayılmayacağı dikkati çekmektedir. Aslen has kaydolmadığı müddetçe, raiyyet toprağı hassa arazi sayılmayacaktır.

1583 tarihli Kanunname-i Liva-i Trabzon'da, celâ-yı vatan ve çift-bozan hükümleri düzenlenmiş ancak çift-bozan yerine levendlik kelimesi kullanılmıştır. Bu kanuna göre, ehl-i kisb olmak veya leventlik etmek sebebiyle ziraat etmeyen ya da toprağı kısmi olarak ziraat eden kişiler, leventlik ödemekle yükümlüdürler.²⁶ Kanunun farklı yerlerinde, leventlik resminin kimlerden hangi koşullarda ne kadar alınacağı düzenlenmektedir:

Ve şunlar ki yerlerinin bir mikdarın ziraat idüb bakisini ziraat etmediyen ahar kisbe meşgul olalar, bu minval üzre ziraat olmayan yeri ne mikdar ise mikdarı kadar levendiye alalar. Ve

²⁴ Özel kanun-genel kanun tartışmaları için bkz. Halil İnalçık, “Kanun,” **EF²**, C. IV, Leiden, E. J. Brill, 1978, 558-62 ve “Kanunname,” **EF²** C. IV, Leiden, E. J. Brill, 1978, 562-66. Karş. Ömer Lütfü Barkan, “Kanunname,” *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Eskişehir: M. E. B Devlet Kitapları, 2001.

²⁵ Ahmet Akgündüz, **a. g. e.**, s. 49.

²⁶ Barkan, **a. g. e.**, s. 59.

sipahiler bu behane ile yeri olmayan kimesneden levntlik taleb etmeyeler. Bazı reaya babası yerlerin koyub ahar karyede teehhül idüb on beş yıl anda mütemekkün olmağla anda raiyyet yazılıb kalkub gittiği karyede kadimi tasarruf itdiği yerleri zemin bağlanmıştır öşrü zayi olmamak için. Şöyle ki zemin bağlanan kimesneler ol zeminleri ziraat itmeyeler ve ziraat itdirmeyeler anın gibilerden dahi levndlik yazılı raiyyet gibi alına. Meğer ki yerin sipahi marifetiyle ahara bey etmiş ola. Ol takdirce, her kimin tasarrufunda ise bila mani boz ve muattal kalan yerlerden sipahi yerleri mikdarınca levndliğin taleb ideler ta ki tımarların hasılına noksan gelmeye.²⁷

Yerel bir kanunname olan bu metindeki hükümler köylülerin tâbi olduğu sistemi özetler niteliktedir. Bu kuralların farklı kanunnamelerde yer aldığını da belirtmek gerekir. Metinde yer alan “tımarların hasılına noksan gelmeye” ifadesi, aslında kanun koyucunun, hazineden elde edilen gelire önem verdiğini vurgulamaktadır. Ekilip biçilmeyen topraktan alınacak olan vergi, hazine gelirinin belli bir miktarın altına düşmemesi için alınmaktadır. Levndlik akçesinin alınmasında toprağın “bila mani boz ve muattal” kalmış olması şartının hükümde yer aldığı dikkati çekmektedir. Bu şartın varlığı, kanunda olağan ve olağanüstü koşullara dair bir ayırım yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Bu hükmün mefhum-u muhalifinden şu sonuca varılabilir: toprağı işlemek, reayanın elinde olmayan sebeplerle mümkün olmadıysa bu durumda çift-bozan veya cezai resim toplanmasından farklı bir yaptırımın uygulanması gerekecektir. İfade, esasen celâ-yı vatan kavramına da bir tür dayanak olarak kabul edilebilir. Yine aynı kanunnamede celâ-yı vatan edip farklı yerlere dağılan reayanın tekrardan deftere kaydedilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Bu hükmün arkasında yatan neden de aslında üretici grubun üretim kuvvetinin ve miktarının bilinebilir kılma arzusu olmalıdır. Kanunnamenin celâ-yı vatan ile ilgili hükmünde, bu eylemin gönüllü olmayabileceği ve zorunluluktan kaynaklanabileceği ifade edilmiştir: “liva-i mezburun ziraatgahı meşekkatlü ve killet üzere olmağın reaya taifesinin bazı cela-yı vatan”²⁸ ederek farklı köylere yerleşmiştir. Kanunname-i Liva-i Trabzon, gerek

²⁷ a. e., s. 60.

²⁸ Barkan, a. g. e., s. 60.

çift-bozan hükmü, gerek ise celâ-yı vatan hükmü bakımından zorunluluk ve keyfiyet arasındaki farkı ortaya koyan net kurallar içermektedir ve kavramın içeriğini anlamak bakımından önem teşkil etmektedir.

Çift-bozan ve toprağı boş bırakma ile ilgili hükümler, 1583 tarihli Yeni İl²⁹ Kanunu'nda da, Trabzon Kanunnamesi'ne benzer şekilde düzenlenmiştir. Kendi yerini boş bırakıp başkasının toprağında tarımla uğraşan raiyyetten iki öşür alınacaktır. Yine kendi yerini boş bırakan fakat tarım dışı bir işle ya da bir zanaat ile uğraşan kişiler çift-bozan akçesi verecektir. Bu kuralın istisnası hiçbir yeri boş bırakmadan ikinci bir tarımsal faaliyete girmek veya kendi toprağının işlemeye elverişli olmaması nedeniyle üretimde bulunamamaktır:

Ve kendü yerin bilkülliye terk idüb aharın yerinde ziraat eden reayadan iki öşür alınmak ve çiftin bozub ahar kâr ve kisbe meşgul olanlardan çift-bozan akçesi alınmak örfü maruf olmağın nevabi-i mezburede dahi kanun muteber görülmüştür. Meğer ki kendünün erin ziraat idüb vazifesin eda ittikten sonra varub aharın yerinde dahi ziraat ide veyahut kendünün ziraate kabil yeri olmayub ayrı yerde ziraat eyleye veyahut ahar kâr ve kisbe eyleye. Ol takdirce tekrar öşür alınmak veyahut çift-bozan akçesi alınmak hayfı namarıfıdır alınmaya.³⁰

Bu madde, aslında yukarıda Fatih Kanunnamesi'nde ve Hüdavendigâr Kanunnamesi'nde yer alan hükümlerden farklı bir sistemi içermektedir. Kaldı ki metinde bu konuda örf-i marufa uygun bir tutumun benimsenmesi gerektiği belirtilmiştir. Yine Yeni İl Kanunu'nda, gittiği yerde on yıldan daha az bir süredir bulunan reayanın geri iskan edileceği kuralı hükme bağlanmıştır. Ancak burada da, caba konusunda farklı bir uygulama yapılmış, caba statüsündeki raiyyetten resim alınacağı, fakat raiyyetin yerleştiği yerde kalabileceği ifade edilmiştir. Caba esasen toprak tasarruf etmeyen raiyyet için kullanılan terimdi. Muhtemelen topraksız bir köylünün başka bir yere yerleşmesi uygunsuz görülmemiştir.³¹ Tıpkı

²⁹ a. e., s. 75. Barkan, Yeni İl'in Rum vilayetine tabi, Sivas civarında bazı vakıf köyleri ve bazı yörük yaylaklarından oluştuğunu belirtir.

³⁰ Barkan, a. g. e., s. 79.

³¹ a. e., s. 77. Maddenin tamamı aşağıdaki gibidir:

bu madde gibi, 1584 tarihli bir Yörük kanununda da, iskân politikalarının yeri geldiğinde daha esnek olabileceğini gösteren bir uygulama ile karşılaşılmaktadır. Kocacık Yürükleri Kanunu’nda, “çifti olmayan müzevec yürükler”den bir müddet yerleşip ziraat ettikleri tıardan bir süre sonra ayrılarak başka bir yere gitmeleri halinde, kendilerine zorla geri getirme veya çift-bozan alma gibi yaptırımların uygulanmamasına dair bir hüküm yer almaktadır. Bu konuda açıklama şu şekildedir: “Zira yürük lâ mekân olmağın bunların gibi teklifâtan berilerdir.”³²

Yerel kanunnamelerdeki hükümlerde görüldüğü kadarıyla, celâ-yı vatan kavramı toprağın meşru bir sebebe dayalı olarak terk edilmesine daha yakındır. Meşru sebep olmaksızın tarımsal faaliyete ara verilmesi durumunda, raiyyet cezai nitelikte sayılabilecek bir bedeli ödemek durumundaydı. Celâ-yı vatan ve çift-bozan gibi hükümlerin, Osmanlı İmparatorluğu’nda bireylerin kanunla belirlenmiş toprak düzeninin yapısına uymayan tavır geliştirdiği durumlarda, oluşabilecek mali açıkların kapatılması için konulmuş kurallar olduğunu düşünmek mümkündür. Bu bakımdan ekonomik bir kaygının ağır bastığını ve “tımarların hasılına noksan gelmesi”nin, raiyyetin yer değiştirmesinden daha büyük bir sorun olarak algılandığını söylemek yanlış olmaz.

2. Terk-i diyarın halleri

16. yüz yılın sonundan 17. Yüz yılın başına kadar etkisini gösteren ve Celali İsyanları olarak bilinen isyan silsilesi, çeşitli eşkıyalık faaliyetlerinin yanı sıra; suhte isyanlarını, taşradaki yöneticilerin uyguladıkları, bazen planlı bazen plansız olan baskı ve yıldırma politikasını ve paralı askerlerin isyanlarını kapsamaktaydı. Tüm bu olaylar tam da devletin klasik düzeninin dışına çıkmasını gerektiren bazı durumları ortaya çıkarılmıştı. Devlet isyancılara karşı sert önlemler alıyor ve isyanları şiddetle

“Amma şöyle ki defteri cedidde kaydolunan reyadan bazı kimesneler yerinden kalkub ahar vilayetlere cilayı vatan eylese varduğu yerde on yıl karar itmiş olmadığı takdirce kanunu kadim hasebile göçürülün yerine getirile. Meğer ki caba ola cilayı vatan itdüğü takdirde ana cebir yokdur her ne yerde olursa resmin verdikden sonra taarruz olunmayub halinde konula.”

³² a. e., s. 264.

bastırabiliyordu. Ancak bazı durumlarda isyancıları bastırmaktan ziyade onlarla uzlaşmak gibi ara yollar da tercih edilebiliyordu. Bu sürecin sonunda, dönemin kaynaklarında “Büyük Kaçgun” olarak geçen bir toplu hareketlenme başlamış, köylüler bağlı oldukları toprağı kitleler halinde terk etmek zorunda kalmışlardır. Yerel yöneticiler bu şekilde boş kalan toprağı kendi topraklarına katmaktan çekinmiyorlardı. Netice itibariyle köylü, eşkıyalar kadar, yöneticiler tarafından da rahatsız edilmektedir.

“Celali İsyancıları” ve “Büyük Kaçgun” döneminde celâ-yı vatan vakalarının da yoğun biçimde gerçekleştiğı dikkati çeker. 16. ve 17. Yüzyıllara ait olan arşiv kaynaklarına bakıldığında, celâ-yı vatan teriminin her zaman aynı anlamı verecek şekilde kullanılmadığı görülmektedir. Bazı yerel kanunnamelerde celâ-yı vatanın mecburiyetten kaynaklandığı açıkça belirtilmiştir; ancak, genelde terk eylemine sebep olan hususlara kanunnamelerde yer verilmemiştir. Fetvalarda da benzer bir durum söz konusudur:

Mesele: Zeyd yerlerin ahara tefviz idüb ahara diyara gidüb celâ-yı vatan eyledikde sahib-i arz varub bulub raiyyet namına çiftbozan resmi almağa kadir olur mu?

El-cevab: Olmaz, tatil yoğıken neden lâzım gelür bu hususda câri olan emr-i âli şer-i şerife muvâfıkdır ketebe Pir Mehmed.

Kânûn: Evvelki karyedeki yerleri elinde olmaya ve anda koynun ve sığıarı dahi almaya alâkası kalmamışdır. Resm-i çift bozan virmez. Bi'l-cümle mesail-i mezkûre merhûm Pir Mehmed Efendi meftânın Zâhirü'l-Kudat ve risâle-yi fetvâsından nakl etmiştir.³³

Pir Mehmed'in Zahirü'l-Kudat'ında yer alan ve bazı diğere fetva mecmualarına kopyalandığı görülen bu hükümden yola çıkarak, celâ-yı vatanın raiyyetin keyfi bir eylemi olarak görülmesi mümkündür. Zeyd işlemekte olduğu toprağı üçüncü bir şahsa devredip sonra yerinden ayrılmıştır. Fetvalarda bir olay şer'î hukuk diliyle basit biçimde anlatıldığı için, aslında ayrılma ve tefviz eyleminin gönüllü olarak mı yapıldığı veya böyle bir kararın alınmasına kişinin mecbur mu edildiğı konusuna dair kesin

³³ **Kanunname**, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, El Yazmaları Koleksiyonu, Y-0316, v. 67a, metin 3-4.

bir yargıya varılamaz. Bu fetvada Pir Mehmed’in üzerinde durduğu kilit nokta, tefviz sayesinde toprağın işlenmeye devam etmesidir. Bu bakımdan çift-bozan vergi alınmasına engel olan şey, Zeyd’in toprakla bağıny köyden ayrılmak suretiyle değil, tefviz yolu ile kopartmış olmasıdır. Pir Mehmed, bir diğer fetvasında ise, sahib-i arz yani sipahinin celâ-yı vatan eden raiyyetin boş bıraktığı yerleri, başka birine resm-i tapu karşılığı tefviz edebileceğine hükmetmiştir. Bu konuda Pir Mehmed tarafından öngörülen süre üç yıldır:

Celâ-yı vatan idüb üç sene yerleri muattıl kalan Zeyd’in yerlerin sahib-i arz tapu ile vermeğe kadir olur mu?

*El-cevab: Celâ-yı vatan idenin yerlerin fi’l-hal ahara vermeğe kadir ve memurdur. Ketebe Pir Mehmed.*³⁴

Yerel kanunnamelerde celâ-yı vatan hakkında görülen ince detayları fetvalardan ziyade, uygulamaya dair somut olayların yer aldığı mühimme defterlerinde bulmak mümkündür. Divan-ı Hümayun’da kararlaştırılan konular, padişah onayı alındıktan sonra ferman olarak düzenlenir, bu fermanların bir kopyası mühimme defterlerine kaydedilirdi.³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’ndeki kayıtlara göre, 16. ve 17. Yüz yıl boyunca yaklaşık yüz on adet mühimme defterinin tutulduğu dikkati çekmektedir.³⁶ Bu çalışma boyunca bu defterlerin ancak bir kısmını incelemek mümkün olmuştur. 16. Yüz yıla ait dört adet defterde toplam otuz yedi vaka görülürken 17. Yüz yıla ait üç defterde toplam on altı vaka kaydedilmiştir. Böylece 21 Nisan 1560’tan 2 Haziran 1631’e kadar olan dönemde celâ-yı vatan uygulamasına dair bazı sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Bu bağlamda, ilk olarak mühimme defterlerinde kullanılan dilin, ikinci olarak devletin celâ-yı vatan karşısındaki politikasının üzerinde durulacaktır. İncelenen dönemle ilgili farklı kaynaklardan elde edilecek veri-

³⁴ **Kanunname**, Y-0316, v. 67a, metin 2.

³⁵ Mübahat Kütükoğlu, “Mühimme”, **DİA**, s. 520.
(İSAM Çevrimiçi; <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310365.pdf> 24 Haziran 2016)

³⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, haz. Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, Raşit Gündoğdu, Sinan Satar, İbrahim Karaca, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, İstanbul, Başbakanlık Basımevi 2010, s. 12.

lerin bu sonuçları doğrulayabileceği veya tam tersine araştırmacıyı bu sonuçlardan tamamen farklı sonuçlara yönlendirebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Mühimme kayıtlarında, hukuki dil konusunda belli ölçüde bir yeknesaklığın tutturulmuş olduğu söylenebilir. Baskı, hukuksuzluk ve zorunluluktan kaynaklanan yer değiştirmeler genel olarak celâ-yı vatan terimi kullanılarak kayıtlara geçirilmiştir. Keyfi bir duruma dayanan kaçışlar için kullanılan terim ise firardır. Bu kelime, bugünkü anlamına benzer biçimde kanundan kaçmayı da ifade edebilmektedir. Ancak, bu konularda hukuki dilin çok da yerleşik olmadığını gösteren bazı örnekler mevcuttur. Örnek olarak, bazı vakalarda celâ-yı vatan gönüllü kaçış veya keyfi kaçış anlamında kullanılmaktadır. Bu vakalardan biri 17 Mayıs 1565'te Beğtatarı köyünde bir cinayet vakası ile ilgilidir. Bu hükümde özetle, Ali isimli bir kişiyi öldüren Ahmed adında bir kişinin yakalanıp hapsedilmesi istenmektedir:

... karyede mütemekkin züamâ vü sipâhiden ve etrâfda olan kurâ halkından niçe müslimânlar gelüp mezkûr Ahmed için; "Şakî vü harâm-zâdedür." diyü haber virdüklerinde mezbûr Ahmed'ün akribâsı meclis-i şer'a gelüp ba'zı müslimânlar mahzarında; "Mezbûr Ahmed karyeye gelmesün, celâ-i vatan itsün." diyü maktûlün vâlidesine ve sâyir veresesine tazarru' itdüklerinde mezbûre hâtûn dahı akribâsın tazyik itmeyüp ferâgat idüp ol zamândan gelmeyüp firâr itmişidi. Hâliyâ girü gelüp bi'l-fi'l anda olıcak mezbûre hâtûn sâyir oğullarına dahı zikrolunan şakî zarar irişdürmek ihtimâlin virüp ahvâli teftîş olunmasın" arzıtmeğin buyurdum ki...³⁷

Bu hükümde celâ-yı vatan terimi zorunlu göç değil kaçış anlamında kullanılmıştır. Kanundan kaçma vakalarında daha ziyade firar etmek teriminin kullanıldığı da görülmüştür. Mühimmede, halk diliyle farklı bir şekilde ifade edilmiş olabilecek bir terimin hukuki terim olan celâ-yı

³⁷ **6 Numaralı Mühimme Defteri**, C. II, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Ankara, 1995, s. 249-250.

vatana çevrilmiş olabileceği de düşünülebilir. Buna benzer bir kullanım, Amasya’da silah kuşanan suhtelere dair bir hükümde söz konusudur:

... Dergâh-ı Mu’allâm’a mektûb gönderüp; “bundan akdem sana gönderilen hükm-i şerîfüm muktezâsınca Yukaru’ya müte’allik olanlara birer nesne isnâd olunup elegetürilüp bir gice haklarından gelinüp kimesne vâkîf olmaduğın ve ol taraflarda sûhte nâmına kimesne kalmayıp celâ-yı vatan eyledüklerin () üzre olanların dahı kefilî alınup eline tezkire virilmeyince kimesne kabûl itmedüğün ve zikrolunan melâhûde ol diyârda olan devletlülere intisâb itmekle...³⁸

Tam tersi durumlar, yani celâ-yı vatanın bütün koşullarını karşılayan bir vakanın bazen firar olarak da tanımlandığı örnekler de mevcuttur. Bu örneklerden biri Boğdan’da görülmüştür. Akkirman Beyi, ehl-i fesad ile işbirliği yaparak Boğdan reayasına saldırmış, bunun üzerine 3 Eylül 1564 tarihinde Boğdan Voyvodası, Akkirman Beyi hakkında şikayette bulunmuştur. Tatar askerini Boğdan’a gönderip Dobrıca kasabasını işgal eden Akkirman Beyi’nin çeşitli davranışları sebebiyle Boğdan halkı kaçıp gitmiş ve “perakende” olmuş, bu nedenle voyvodanın cizye gelirleri düşmüştür.³⁹ Akkirman Beyi’nden işbirliği yaptığı ehl-i fesadı teslim etmesi, reayayı toprağına geri iskan etmesi istenmiş, bunları yerine getirmedeği takdirde sancağına el konabileceği belirtilmiştir. Diğer bazı kayıtlarda celâ-yı vatan yerine veya bazen onun yanında “kaçup gitmek”, “terk-i diyar eylemek” gibi kelimelerin benzer anlamda kullanıldığı görülmüştür.

17. yüz yıl kayıtlarında da celâ-yı vatan yerine firar kelimesinin kullanılabilirdiği dikkati çekmektedir. Klis sancağına Prozor kasabasına yakın Duga köyüne ve Varvat isimli diğer bir köyü tımar olarak tasarruf eden Cafer Ağa hakkındaki şikayette de, firar kelimesi geçmektedir. Cafer Ağa, Lütfi isimli hassa bostancının iki adet atına el koymuş, aynı kişiden üç yüz kuruş cerime akçesi almıştır. Şikayette aktarıldığı kadarıyla Cafer Ağa “... nice kimesnelerün bu minvâl üzre hılâf-ı şer’-ı şerîf akçaların ...” almış

³⁸ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C. II, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, 1999, C. III, s. 232-233.

³⁹ 6 Numaralı Mühimme Defteri, C. I, s. 63-64.

ve “... mezbûrun zulm ü te‘addîsinden nice kimesne firâr...” etmiştir. Cafer Ağa kendisi de bir paşanın kardeşi idi. Hükümde kendisinin “meclis-i şer” önüne getirilmesine dair karar verilmiştir.⁴⁰ 27 Ekim 1617 tarihinde kaydedilen bu olaydan yaklaşık on beş yıl sonra, Kütahya’da bazı köylülerin geri iskanına dair verilmiş olan bir hükümde de, celâ-yı vatan olarak nitelendirilecek bir olayın firar olarak geçtiği görülmektedir. Bu olayda da, Kütahya müteselliminin ve adamlarının saldırıları nedeniyle reaya “kalkup âhar yirlere firâr” etmişler, ancak mütesellim görevden alınınca, tekrar eski mahallerine dönmeyi arzu etmişlerdir.⁴¹ Mühimme defterlerinde geri iskan konusunda dikkati çeken, iskandan sorumlu yetkililere verilen talimatlardır. Hüküm ve fermanlarda yetkililerden eşkiyaların ve/veya görevi kötüye kullanan yöneticilerin haklarından gelmeleri tembih edilmiştir. Bunun yanı sıra yetkili kişilerden beklenen, düzeni sağlarken raiyyetin üzerinde daha fazla baskı kurmamaya özen göstermeleridir. Bu tip bir ferman Hatvan Livası Kanunnamesi’nde yer almaktadır.

4. Mehmed döneminde yapıldığı düşünülen Hatvan Livası Kanunnamesi, celâ-yı vatan eden reayanın korunmasına dair bir fermanı da içermektedir. Fermanın anlaşıldığı kadarıyla, emirler, zaimler ve sipahiler; köylülerden odun, yağ, bal, koyun, sığır gibi aynı metayı hukuka aykırı bir şekilde toplamaktadırlar. Fermana göre, zorla mal sattırma, çalıştırma gibi hukuksuz diğer bazı fiiller nedeniyle zor duruma düşen reayanın önemli bir kısmı celâ-yı vatan etmiştir. Fermanın köylülerin bu gibi eylemlerle rahatsız edilmemesi ve bu tip hukuk dışı fiillerle reaya eziyet eden görevlilerin “haklarından gelinmesi” ile ilgili kararlar mevcuttur. Bu fermanın kullandığı bir ibare Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetim anlayışını vurgulamaktadır: “... min bad reaya ve berayaya ol makule teklif olunmayub veçhen min-el-vücuhtaciz ve teaddi kılınmayalar ki asudelik

⁴⁰ **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-18)**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara, 2000, s. 92.

⁴¹ **85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631)**, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Ali Mesut Birinci, Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara, 2002, s. 364.

ile ziraat ve hırsesine kadir olalar.”⁴² Reayanın “asude-hal” kılınması, Türk-İran-Osmanlı devlet geleneğinde görülen iyi yönetim ve adalet anlayışının da bir parçasıdır.⁴³ Genel olarak “var olan düzenin sürdürülmesi” fikri ile yan yana duran iyi yönetim anlayışı, zaman zaman düzenin yeni koşullara uyarlanarak sürdürülmesi fikriyle birleştirilebilecektir.

Bu tip fermanlar aslında devletin celâ-yı vatan konusunda genel tutumunu anlamaya yardımcı olmaktadır. Mühimme defterlerindeki kayıtlarda görüldüğü kadarıyla, devlet, bazen şikayette bulunan görevliyi, bazen “zulmün” kaynağı olan yerel yöneticiyi muhatap almaktaydı. İlk durumda, bazen şikayete konu olan vakanın araştırılması istenir, duruma göre zulmeden kişinin hakkından gelinmesi için talimat verilirdi. İkinci durumda ise, yerel yöneticiden hukuka aykırı davranışa son vermesi istenir, benzer hareketleri sürdürdüğü takdirde azledilerek cezalandırılacağı ifade edilirdi. Bu tip ifadeler aslında 16. yüz yıl sonunda sıklıkla doğru verilen adaletnamelerde görülen ifadeler ve tutumlarla da benzerlik taşımaktaydı.⁴⁴

Toprağı terk eyleminin bazı durumlarda raiyyetin memnuniyetsizliğinin bir ifadesi olarak aksettirildiği dikkati çekmektedir. Bu bağlamda köylünün yetkilileri adeta “tehdit” ettiği görülmektedir. Görevi kötüye kullanan kişileri şikayet eden köylülerin ağzından yansıtılan “durum böyle devam ettiği takdirde celâ-yı vatan etmek zorunda kalacağız” benzeri ifadeler ile hoşnutsuzluğun boyutu dile getirilebilmektedir. Üstelik bazen tamamen hukuk içi bir durumdan kaynaklanan bir hoşnutsuzluk dahi celâ-yı vatan ile dile getirilebiliyordu. 13 Aralık 1567 tarihinde Basra’nın Cenub, Şimal ve Aşşar nahiyelerinden gelen bir şikayet bu minvaldedir. Bu üç nahiyede öşür vergisi fetihten önce üçte bir olarak alınmaktadır. Fetihten sonra da bu miktarda öşür alınmaya devam etmiştir. Ancak Basra etrafındaki diğer bazı yerlerde aynı vergi beşte bir oranında alınmaktadır. Köylülerin dileği vergiyi üçte bir değil beşte bir oranında ödemektir.

⁴² Barkan, a. g. e., s. 317.

⁴³ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Halil İncalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset, Nazariye ve Gelenekleri”, **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet**, 2. Bs., İstanbul, Eren Yayınevi, 2005, s. 11-23.

⁴⁴ Halil İncalcık, “Adaletnameler”, **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet**, 2. Bs., İstanbul, Eren Yayınevi, 2005, s. 75.

Gerekçe olarak üçte bir oranında ödeme yapmaya ekonomik güçlerinin yetmediğini bu uygulama sebebiyle, içlerinden pek çoğunun celâ-yı vatan etmiş olduğunu belirtirler.⁴⁵ Burada tahrir defterinde kaydedilmiş vergi miktarına bir itirazın yapıldığı dikkati çekmektedir. Hukuka aykırı bir durum yoktur ama tahrir defterindeki kayıt, köylünün ekonomik gücünü yansıtmamaktadır ya da köylü bu oranı yüksek bulmaktadır.

Sıradan celâ-yı vatan vakasında görevliden arzu edilen köylü toprağa geri getirmesiydi. Köylü toprağa dönemiyorsa boş kalan toprağın yeniden işlenmeye açılması gerekirdi. Celâ-yı vatan eden kişiden bir cezai bedel veya çift-bozan akçesi alınıp alınmayacağı biraz karmaşık bir mevzudur. Bu konu dolaylı olarak Pir Mehmed'in bir fetvasında dile getirilmiştir:

Zeyd zımmî celâ-yı vatan idüb otuz yıl ahar karyede sâkin olmuş iken eski karye sipâhisi Zeyd'den badehu oğlu 'Amr'dan resm-i çift-bozan ve ispençe alurken hâlâ sâkinler oldukları karye sipâhisi dahi ispençe almağa kâdir olur mu?

El-cevab: Olur. Asıl sâkin olduğu yere virilür. Zira ispençe çift hakkıdır. Eski yerinde dahi mu'attıl yerleri var ise resm-i çift-bozan alınur. Ketebe Pir Mehmed⁴⁶

Zeyd yeni yerleştiği yerde ispençe vermekle yükümlü tutulmuş iken Zeyd'in babasının eski köyünde kalan oğlu Amr, hem ispençe hem de toprağı boş bıraktığı takdirde çift-bozan verecektir. Bu fetva aslında bağlantıyı çift-bozan ile toprağı boş bırakma arasında kurmakta ve sorumluluğu Amr'a vermektedir. Pir Mehmed'in bu fetvasından yaklaşık yarım yüz yıl sonra, 1661 tarihinde İstanbul mahkeme kayıtlarında buna benzer bir vaka görülmüştür. Kayseri kazasına bağlı köylerin tımarına sahip olan Halil Bey'in kardeşi İbrahim Bey, Hacador isimli bir Ermeni'yi şikayet eder. Şikayet konusu, Hacador'un ölen babası Pedros ile Halil Bey arasında bir vergi borcudur. Hacador Halil Bey'e bağlı köylerden birinde yaşamış ancak Halil Bey'e ödemesi gereken raiyyet ve çift-bozan vergilerini ödememiştir. Hacador iddialara cevaben babasının söz konusu köyden

⁴⁵ 7 Numaralı Mühimme Defteri, s. 197-198.

⁴⁶ "Osmanlı Kanunnameleri," Milli Tetebbular Mecmuası (MTM), 1/1 İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1912-1913, s. 306.

yaklaşık altmış yıl önce ayrılmış olduğunu, kendisinin bu tarihten sonra doğmuş olduğunu ve o zamana kadar gerekli bütün vergileri eksiksiz ödediğini belirtmiştir. Buna ek olarak, Şeyhülislam Mehmed Bahai'den alınmış "...Zeyd zimmi karyesinden kat'-ı alaka idüp otuz kırk seneden müteceviz zaman ahar diyarda tavattun ve anda evladları hasıl olsa halen tımar-ı merkum sipahisi ol diyarda hasıl olan evladdan raiyyeti oğlusun deyüp resm-i raiyyet talebine kadir olur mu deyü sual olundukda cevabında olmaz..."⁴⁷ hükmünü içeren bir fetvayı da mahkemeye sunmuştur. Mehmed Bahai'nin bu davada kullanılan fetvası ile, Pir Mehmed'in yukarıdaki fetvası arasındaki bazı farklar vardır. Bahai'nin fetvasında evladın doğum yerine dair farklılığın yer aldığı, buna karşılık Pir Mehmed'in böyle bir ayırım yapmadığı dikkati çeker. Hacador'un vakasında, Hacador ile İbrahim Bey arasındaki bağ, muhtemelen geri iskan sonrasında tekrar oluşmuştur. Bir diğer fetvada Pir Mehmed raiyyetin bağlı bulunduğu sipahi ile ilişkisi konusunda bir kıyasta bulunmuştur: "...koyun kimin ise kuzu dahi anındır deyu şâyi ancak bu makulede ulü'l-emre müracaat olunur" Esasen bu fetva ile sorunun çözümünün örfi hukukta, yani ferman ve kanunnamelerde aranması gerektiğini de belirtmiştir.⁴⁸ Bu durum kural olarak baba ile oğlun aynı beye tabii olması beklendiğini gösterir, ancak sultanın koyduğu hukuk bu noktada belirleyici olabilmektedir.

Sultanın koyduğu hukuk, tıpkı müftülerin yorumları gibi belli bir esneklik taşıyabiliyor ve zamana uyarlaniyordu. 17. yüzyıldan sonra devlet iskan ve geri iskan konusunda yeni yaklaşımlar benimsemek zorunda kalmıştı. 18. yüzyılda İstanbul'a göç edenlerin statüsünü inceleyen Cengiz Şeker, bu noktada sipahilerin daha ziyade "üzerlerinde çift veya yarın

⁴⁷ **Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam, C. IV, Devlet Toplum İlişkileri (1661-97)**, haz. Timur Kuran, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 157-158.

⁴⁸ Zeyd sipâhinin sûret-i defterde mestûrû'l-ism olan ra'yyet 'Amr ve cilâ-yı vatan idüb vefat itdikde Zeyd-i sipâhi 'Amr'ın oğlu Bıkr'i ahz idüb (babası) yerine götürüb hakkın almağa kâdir olur mu?

El-cevab: Gerçe şer'i mesâhat/maslahat değildir. Lâkin (koyun kimin ise kuzu dahi anındır deyu şâyi' ancak) bu makûlede 'ulü'l-emre mürâca'at olunur. (Nice me'mûr ise öyle olur. Nizâm-ı memleket için olan emr-i 'âlîye itâ'at vâcibdir. Ketebehu Pir Mehmed. "Osmanlı Kanunnameleri", **MTM**, s. 305.

çift arazi kaydı bulunan köylüler”i geri döndürebildiklerini belirtir.⁴⁹ Öte yandan 1716 yılında çıkarılan bir fermanla İstanbul, Bursa ve Edirne’ye gelip yerleşenlerin “zaman itibar olunmadan” eski yerlerine nakli istenmiştir.⁵⁰ Bu hükmün yukarıda örnek verilen Bayezid kanunnamesindeki hükme aykırılık teşkil ettiği açıktır. 1716 tarihinde çıkarılmış Mora Vilayet Kanunnamesi’nde ise “Bir raiyyet cilayı vatan idüb yeri hali kalsa sahib-i arz diledüğü üzere tasarruf idüb ve ahara tapuya virür.” ibaresi görülmektedir.⁵¹ Bu kural ise klasik sistemde görülen kuralın aynısıdır.

1728 yılında (Evasıt-ı Muharrem 1141), Tiflis muhafızı İshak Paşa’ya verilen hükümde, Tiflis reayasından bir grubun Revan’da yerleşmiş olduğu bilgisi geçmektedir. İshak Paşa bu grubu Tiflis’e geri getirmek için mübaşir tayin etmiştir. Ancak hükümde Tiflis reayasının Revan’a sebepsiz yere gitmedikleri, mezalimden kaçarak zorunlu bir göç ettikleri belirtilmektedir. Bu noktada payitaht, zaten zulümden kaçıp Revan’da korunaklı bir yaşam kuran reayanın tekrar zorla eski yerlerine iskanlarının onları daha fazla zora sokacağını düşünmektedir. Revan’dan Tiflis’e gönüllü olarak dönüş yapmak isteyenlerin geri alınabileceği belirtilmiştir.⁵² Aynı tarihte, bu hükmü müteakiben, Gence Muhafızı Mustafa Paşa’ya bir hüküm yazılmıştır. Bu hükümden, Revan’da sadece Tiflis’ten değil Gence’den de reayanın yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Revan’daki Gence reayasının Gence’ye nakli ve iskanı için de memur tayin edilmiştir. Payitahtın yanıtında “... Revan ülkesine varub tavattun ve yerleşüb âsâyiş ve emniyet üzere olan reayayı tekrar müteneffir oldukları mahalle cebren nakl ve iskân teklifi ile rencide olunmalarına...” kesinlikle rıza göstermediğini belirttiği dikkati çekmektedir.⁵³ Her iki metinde de “herkes hükümeti reayasını himayet ve siyanet idüb cümlesi sâye-i adalet-i padişahanemde müreffehü’l-hal ve mutmainnü’l-bâl ve bi mennillâhi’l-meliki’l-müteal feth-i cedid olan memalik-i mahrusen kesret-i raiyyet

⁴⁹ Şeker, a. g. e., s. 26.

⁵⁰ İlgürel, a. g. m., s. 239.

⁵¹ Barkan, **Kanunlar**, s. 331.

⁵² Zeynep Kurt, **13 Numaralı ve 1727-1730 Tarihli Mühimme Zeyli Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)**, basılmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2005, 141-142.

⁵³ a. e., 142-143.

ile mamu ve mâlâmâl olmak aksâ-yı âmâl-i hayr-mealim” şeklinde bir ibare kullanılmıştır. Bu noktada, iyi yönetim esaslarına dair bazı temel kural, söylem ve geleneklerin 18. yüz yılda da aynı şekilde devam ettiği söylenebilir. Görüldüğü üzere, aynı yüz yılda iki farklı bölgede göç konusunda farklı uygulamalara gidilmektedir. İstanbul’a gelenlerin geri iskanı istenirken, Revan’dakiler için böyle bir yaptırım söz konusu olmamıştır. Bu farklılık her bölgenin kendi özel şartlarında değerlendirilmesi gerektiğini hatırlatan bir durumdur.

Sonuç

Celâ-yı vatan terimi, genel olarak Osmanlı Devleti’nde köylünün toprağını meşru bir sebeple terk ettiği haller için kullanılmıştır. İmparatorluk topraklarının tarımsal üretime ayrılmış kısmı üzerinde yaşayan köylünün toprağını terk etmesi arzu edilen bir durum değildi. Bu nedenle kanunnamelerde köylünün toprağını boş bırakması ve yerini terk etmesi bazı yaptırımlara tabi tutulmuştur. Bu yaptırımların maddi boyutunu çift-bozan vergisi oluşturmaktadır. Çift-bozan vergisi, hazine gelirlerinde oluşabilecek ve keyfi sebeplerden kaynaklanan maddi bir açığı kapatmak amacıyla toplanırdı. Ancak celâ-yı vatan halinde köylünün toprağı bırakması kendisi dışında bir sebepten kaynaklandığı için, bu gibi durumlarda devletin köylüye karşı daha esnek davranmayı tercih ettiği görülmektedir. Boş kalan toprak iskana açılmalı, köylü tekrar eski mahallesine veya köyüne geri dönmelidir. Belli bir sürenin dolmuş olması veya farklı nedenlerle köylü toprağına geri dönemiyorsa toprak üçüncü bir kişiye tapu ile tefviz edilir.

Celâ-yı vatanın meydana geliş sebepleri arasında en tipik iki neden eşkıya saldırıları ve yerel yöneticilerin görevlerini kötüye kullanmaları olarak gösterilebilir. Mühimme defterlerinden incelebilen celâ-yı vatan olaylarında, iki grubun bazen işbirliği içinde olduğu vakalar tespit edilmektedir. Köylülerin eşkıya saldırıları kadar, onlarla mücadele eden kişilerin uyguladığı yöntemler nedeniyle de yerlerini terk etmeyi düşündükleri ve bazen terk ettikleri dikkati çeker. Ancak yine mühimme defterlerindeki kayıtlarda celâ-yı vatan teriminin firar, kaçış veya keyfi

yer değiştirme ya da g etme anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Köylülerin celâ-yı vatanı yönetimdeki memnuniyetsizlikleri dile getirmek konusunda bir araç olarak kullanmaları da nadir olmayarak görülen bir durumdur. Yerel kanunnamelerde celâ-yı vatanı düzenleyen hükümlerden ve uygulamadan görülen celâ-yı vatan örneklerinden Osmanlı Devleti'nin köylü-toprak ilişkisini yeri geldiğinde daha yumuşak biçimde kurabildiği görülmektedir. Bu husus aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda "durağanlık" meselesinin dönem, konu ve mekanlar açısından ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini de göstermektedir.